International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.9 No.5 May – June 2022

भारतातील नागरी सहकारी बँकिंगचा विकास

प्रा. डॉ. भोगे दिगंबर भागवत
प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर, ता. शाहूवाडी, जिल्हा. कोल्हापूर
Corresponding Author- प्रा. डॉ. भोगे दिगंबर भागवत
Email-digamberbhoge1@gmail.com

सारांश

सहकारी बँक ही सहकारी तत्त्वावर स्थापन झालेली आणि सामान्य बँकिंग व्यवसायात व्यवहार करणारी संस्था आहे. इतर बँकांप्रमाणेच, सहकारी बँकांची स्थापना शेअर्सद्वारे निधी गोळा करून, ठेवी स्वीकारून आणि कर्ज मंजूर करून केली जाते. भारतातील सहकारी चळवळ ही प्रामुख्याने ग्रामीण कर्जाच्या समस्येला तोंड देण्यासाठी सुरू करण्यात आली होती. भारतीय सहकारी बँकिंगचा इतिहास 1904 मध्ये सहकारी संस्था कायदा पास झाल्यापासून सुरू झाला. या कायद्याचा उद्देश "कृषी, कारागीर आणि मर्यादित साधनांच्या व्यक्तींमध्ये काटकसर, स्वयं-मदत आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी सहकारी पतसंस्था स्थापन करणे" हा होता. या कायद्यांतर्गत अनेक सहकारी पतसंस्था स्थापन करण्यात आल्या.

प्रस्तावना:

सहकार्य, परस्पर मदत, लोकशाही निर्णय घेणे आणि मुक्त सभासदत्व या तत्त्वांवर सहकारी संरचना तयार करण्यात आली आहे. हे 'एक भागधारक, एक मत'आणि 'ना नफा, ना तोटा' या तत्त्वाचे पालन करते. सहकारी बँका सहकारी संस्था अधिनियम, 1912 अंतर्गत नोंदणीकृत आहेत. बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट १९४९ अंतर्गत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि नॅशनल बँक फॉर ॲग्रिकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (नाबार्ड) द्वारे त्यांचे नियमन केले जाते. भारतात विविध प्रकारच्या सहकारी पतसंस्था कार्यरत आहेत. या संस्थांचे दोन मोठ्या वर्गात वर्गीकरण करता येते- कृषी आणि बिगर कृषी. संपूर्ण सहकारी पतसंरचनेवर कृषी पतसंस्थांचे वर्चस्व आहे. कृषी पतसंस्थांची पुढे अल्प-मुदतीच्या कृषी पत संस्था आणि दीर्घकालीन कृषी पत संस्थांमध्ये विभागणी केली जाते. शेतक-यांच्या अल्पकालीन आर्थिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या अल्प-मुदतीच्या कृषी पतसंस्थांची तीन-स्तरीय संघराज्य रचना असते- (अ) शीर्षस्थानी, प्रत्येक राज्यात राज्य सहकारी बँक असते; (b) जिल्हा स्तरावर केंद्रीय सहकारी बँका आहेत; (c) गावपातळीवर प्राथमिक कृषी पतसंस्था आहेत. भू-विकास बँकांकडून दीर्घकालीन कृषी पतपुरवठा केला जातो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या प्रगतीचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या वित्तीय स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. नागरी सहकारी बँकांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे व त्यांच्या प्रगतीसाठी उपाय योजना सुचविणे

संशोधनाच्या पद्धती: हा संशोधन पेपर दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. संशोधनासाठी

लागणारी माहिती विविध प्रकाशित अहवाल, विविध पुस्तके, इंटरनेट आणि प्रकाशित शोध निबंधांमधून गोळा केलेली आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा:

हा संशोधन पेपर दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून, केवळ नागरी सहकारी बँकांच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करतो.

भारतातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती:

रिझर्व्ह बँकेने सहकारी बँकांच्या क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनासाठी बहुस्तरीय नियामक आणि पर्यवेक्षी धोरण स्वीकारले. या धोरणामुळे नागरी सहकारी बँकांची संख्या हळूहळू कमी झाली. मार्च 2005 च्या अखेरीस नागरी सहकारी बँकांची एकूण संख्या 1,872 होती. परिणामी, जी मार्च 2020 च्या अखेरीस 1,6539 इतकी झाली.

Chart No-1

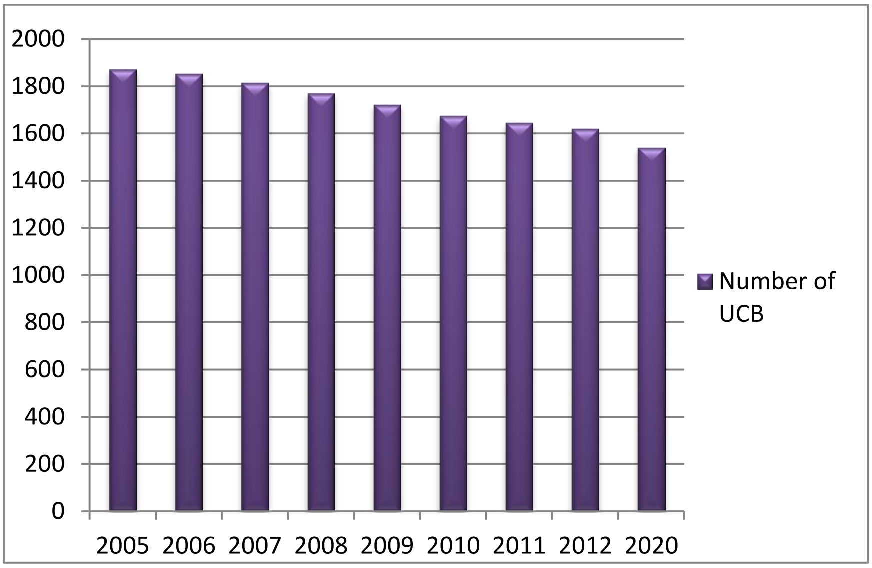

Source: Report on Trend and Progress of Banking in India 2019-20

रिझर्व बँकेच्या बहुस्तरीय नियामक आणि पर्यवेक्षी कायद्यामुळे जरी सहकारी ग्रामीण बँकांची संख्या कमी झाली असली तरी त्यांची संख्या मात्र अजूनही उल्लेखनीय आहे.

नागरी सहकारी बँकांच्या वित्तीय स्थिती:

नागरी सहकारी बँकांची दायित्व व मालमत्ता पुढील तक्त्यामध्ये दर्शवलेली आहे.

Table No-1: (Amount in Billion)

दायित्वे / मालमत्ता	सर्व नागरी सहकारी बँका (Scheduled UCBs Non-Scheduled UCBs)		सर्व 'UCB' वाढीचा दर (%)
दायित्वे	2019	2020	2019-20
1. भांडवल	13,580 (2.3)	14,136 (2.3)	4.1
2. राखीव	37,280 (6.2)	33,859 (5.4)	-9.2
3. ठेवी	4,84,290 (80.9)	5,01,208 (80.3)	3.5
4. कर्ज घेणे	6,952 (1.2)	7,294 (1.2)	4.9
5. इतर दायित्वे	56,965 (9.5)	67,408 (10.8)	18.3

मालमत्ता			
1. रोख	5,388 (0.9)	5,812 (0.9)	7.2
2. बँकांमधील शिल्लक	74732 (12.5)	78839 (12.6)	16.8
3. कॉल आणि शॉर्ट नोटिसवर पैसे	6,005 (1.0)	8,389 (1.3)	39.7
4. गुंतवणूक	1,56,793 (26.2)	1,61,941 (26.0)	3.3
5. कर्ज आणि आगाऊ रक्कम	3,03,005 (50.6)	3,05,453 (49.0)	0.8
6. इतर मालमत्ता	53,144 (8.9)	63,472 (10.2)	19.4
एकूण दायित्वे / मालमत्ता	**5,99,067(100.0)**	**6,23,905(100.0)**	**4.2**

Notes: 1. Data for March 2020 are provisional.
2. Figures in brackets are proportion to total liabilities / assets (%).
Source: Off-site surveillance returns, RBI.
Report on Trend and Progress of Banking in India 2019-20

टेबल क्रमांक-1 मध्ये नागरी सहकारी बँकांची दायित्व व मालमत्ता पुढील तक्त्यामध्ये दर्शवलेली आहे. सन 2019-20 मध्ये UCB ची कर्जे आणि प्रगती जवळजवळ थांबली, ज्यामुळे अशक्त कर्जाची मागणी दिसून येते. सन 2019 च्या तुलनेत सन 2020 मध्ये नागरी सहकारी बँकांची कर्ज आणि आगाऊ रक्कम यामध्ये घट झालेली दिसून येथे येथे दिसून येते. तसेच दायित्व प्रमाण देखील वाढलेले दिसून येते.

भारतीय नागरी सहकारी बँकांच्या समस्या:

लहान भांडवल आधार:

नागरी सहकारी बँकांकडे लहान भांडवल आधार आहे, कारण त्या 25 लाखांच्या भांडवली आधारापासून सुरू होऊ शकतात, त्यांना त्यांच्या खेळत्या भांडवलासारख्या भांडवलाचा काही भाग खात्यात ठेवणे कठीण होते आणि खेळते भांडवल वाढवणे जवळजवळ सर्व सहकारी बँकांसाठी एक मोठा अडथळा आहे.

राजकीय हस्तक्षेप: राजकारणी त्यांचा वापर करून त्यांची व्होट बँक वाढवतात आणि सहसा त्यांचे प्रतिनिधी संचालक मंडळावर निवडून आणण्यासाठी कर्ज मंजूर करण्यासारखे अयोग्य फायदे मिळवतात जे नंतर माफ केले जातात.

रिझर्व बँकेचे पर्यवेक्षण: व्यापारी बँकांच्या तुलनेत सहकारी बँकांवर रिझर्व बँकेची देखरेख तितकी कडक नाही. आरबीआय या बँकांच्या पुस्तकांची वर्षातून एकदाच तपासणी करते.

दुहेरी नियंत्रण: सहकारी बँका दुहेरी प्रणाली अंतर्गत, म्हणजे रिझर्व बँक आणि त्यांच्या संबंधित राज्य सरकारद्वारे नियंत्रित केल्या जातात. ज्यामुळे समन्वय आणि व्यवस्थापनामध्ये समस्या निर्माण होते.

व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि तांत्रिक प्रगती: संगणकीकृत डेटा व्यवस्थापनासारख्या नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास सहकारी बँका अनेकदा टाळाटाळ करतात. निधीअभावी कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाअभावी बँकांमधील व्यावसायिक व्यवस्थापन अनेकदा गायब असते.

वित्त अवलंबित्व: सहकारी बँका पुनर्वित्त सुविधांसाठी आरबीआय, नाबार्ड आणि

सरकारवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. भांडवलासाठी ते सभासदांपेक्षा सरकारवर अवलंबून असते.

थकीत कर्जे: सहकारी बँकांची थकीत कर्जे दरवर्षी वाढत आहेत, ज्यामुळे निधीच्या पुनर्वापरावर मर्यादा येत आहेत ज्यामुळे बँकेच्या कर्ज आणि कर्ज घेण्याच्या क्षमतेवर परिणाम होतो.

निष्कर्ष:

नागरी सहकारी बँका विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत अविभाज्य भूमिका बजावतात आणि भारतातील बँकिंग प्रणालीच्या प्रभावी कार्यासाठी महत्त्वाच्या आहेत. नागरी सहकारी बँका ठेवी जमा करण्यात आणि लघु-कर्जदार क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, ज्यात लघुउद्योग, व्यावसायिक, किरकोळ विक्रेते इत्यादींचा समावेश आहे. ग्रामीण क्षेत्राला आर्थिक सहाय्य देण्यात सहकारी बँकांचा मोठा वाटा आहे.भारताला अंडरबँक असलेला देश म्हणून संबोधले जाते. नागरी सहकारी बँकिंग व्यवस्थेवर जनतेचा विश्वास आणि विश्वास वाढवण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची:-

1. Reserve Bank of India, Report on Trend and Progress of Banking in India 2019-20
2. Meeusen W., van Den Broeck J. (1977), Efficiency estimation from Cobb-Douglas production functions with composed error, „International Economic Review", vol. 18 no. 2, pp. 435-444.
3. Ramanathan R. (2003), An introduction to data envelopment analysis. A tool for performance measurement, Sage Publishers, New Delhi.
4. Ramesh B., Patel M.R. (1999), Performance evaluation of Urban Co-operative Banks in India, „Asian Economic Review", vol. 41 no. 2, pp. 323-330.
5. Chaudhary C. M., Economics of Co-operation, Sublime Publication, Jaipur (2009).
6. Hajela T. N., Cooperation-Problems, Principles and Practice, Konark Publication.
7. Samantaray, P. C. (2004), Hundred Years of Co-operative Movement: Emerging Issues and Challenges, Orissa Review.
8. Singh Gurusharan K (1998), India's Rural Cooperatives/edited, Vedam Books, Delhi.
9. Banishree Das, Problems And Prospects Of The Cooperative Movement In India Under The Globalization Regime xiv International Economic History Congress, Helsinki 2006, Session 72.
10. The Role of Cooperative Societies in Economic Development Dogarawa Ahmad Bello Ahmadu Bello University, Zaria-Nigeria Online at http://mpra.ub.uni-muenchen.de/23161/ MPRA Paper No. 23161, posted 9. June 2010 03:12 UTC.
11. Das, Kumar (1993) Rural Development through Decentralization, Discovery Pub. House, Delhi. 180 Pp.
12. Deb, Alok Kumar (2006), World Cooperative Movement, www.cooperative movement india.com.
13. Eleanor, Margaret Hough, K. Madhava Das (1967), Cooperative Movement in India(Ed): Oxford University Press, 506 Pp.

14. Gupta, S. P. (2006) Globalisation, Economic Reforms and Employment Strategy in India, 276 Pp.
15. Desai and Bhalerao, (2014) Indian Economy, Nirali Prakashan, Nashik
16. Madhav Birajdar, (2004), Cooperation, Thirthrup Prakashan, Bhokar-Nanded.